

DROGI W OGRODACH KOŃCA XVIII WIEKU – ÓWCZESNA TEORIA I WSPÓŁCZESNA PRAKTYKA NA PRZYKŁADZIE ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH W WARSZAWIE

Dorota Sikora

Inżynierii Środowiska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

STRESZCZENIE

Celem badań jest ustalenie cech charakterystycznych układów drogowych, typowych dla parków końca XVIII wieku oraz określenie ich stanu zachowania. Problematyka ta została zaprezentowana na przykładzie Łazienek Królewskich w Warszawie uznawanych za obiekt wzorcowy. W ramach przeprowadzonych badań rozpoznano, na podstawie materiałów archiwalnych, teoretyczne podstawy kształtowania układu drogowego Łazienek Królewskich w XVIII wieku oraz formę, jaką uzyskał on w wyniku ówczesnych prac realizacyjnych. Oceniając stopień jego zachowania, porównano stan historyczny ze stanem współczesnym rozpoznany w ramach badań terenowych. Badania zakończono wnioskami dotyczącymi form typowych dla układów drogowych w parkach końca XVIII wieku oraz ich trwałości w czasie.

Słowa kluczowe: ogród historyczny, układ drogowy, konserwacja ogrodów, historia ogrodów

WSTĘP

Wiek XVIII, a zwłaszcza jego druga połowa, to czas przełomu w sztuce ogrodowej, polegający na stopniowym odchodzeniu od regularnych układów barokowych na rzecz parków utrzymanych w nurcie *picturesque*, inspirowanych chińską i angielską sztuką ogrodową, pejzażowym malarstwem XVII stulecia, sztuką antyku i filozofią afirmacji natury (Ciołek, 1954; Majdecki, 1981; Zachariasz, 1995; Morawińska, 1998; Bogdanowski, 2000; Barlow Rogers, 2001; Hunt, 2002; Kopania, 2012). Naczelną zasadę kompozycji ówczesnych ogrodów i krajobrazów stanowiło eksponowanie piękna naturalnych form, jedynie nieznacznie modyfikowanych przez człowieka, przy jednoczesnym kształtowaniu powiązań widokowych z otaczającym krajobrazem (Majdecki, 1981; Morawińska,

1998; Barlow Rogers 2001; Hunt, 2002; Mowl, 2004). Wiele ówczesnych kompozycji ogrodowych miało jednak charakter mieszany. Zakładano je zgodnie z nowymi trendami przy zachowaniu pewnych wcześniejszych barokowych rozwiązań.

Ważnym elementem kompozycji ogrodów wszystkich epok były drogi (Majdecki, 1993). Celem pracy jest stwierdzenie, jakie były cechy charakterystyczne układów drogowych w założeniach parkowych końca XVIII wieku. Zagadnienie to zostało przebadane na przykładzie Łazienek Królewskich uznawanych za modelowy i szeroko spopularyzowany przykład kompozycji ogrodowej końca XVIII wieku.

Znajomość form stosowanych w parkowych układach drogowych jest ważna zarówno z punktu widzenia współczesnej interpretacji historycznych kompozycji ogrodowych i określania stopnia ich

zachowania, jak i przy wyborze odpowiednich form i technologii w pracach konserwatorskich (Majdecki, 1993).

MATERIAŁ I METODY

Przeprowadzone badania dotyczyły układu drogowego na terenie Łazienek Królewskich i przedpoła Zamku Ujazdowskiego ukształtowanych w czasach stanisławowskich oraz ich obecnej postaci. Były ukierunkowane na zdefiniowanie cech charakterystycznych i stanu zachowania układu drogowego. Materiał badawczy stanowiły:

- Traktat autorstwa A.F. Moszyńskiego z 1774 roku „Rozprawa o ogrodnictwie angielskim”, napisany na zamówienie Stanisława Augusta Poniatowskiego (Morawińska, 1977).
- Historyczna kartografia i ikonografia Łazienek Królewskich i Zamku Ujazdowskiego autorstwa Z. Vogla – królewskiego rysownika, dokumentującego te obiekty w końcu XVIII wieku i w początkach XIX wieku w ich dojrzałej, docelowej formie.
- Obszar Łazienek Królewskich i przedpole Zamku Ujazdowskiego rozpoznane w zakresie układu drogowego w trakcie wizji terenowej przeprowadzonej we wrześniu 2020 roku oraz współczesne ortofotomapy tego rejonu.

Badania podzielono na kilka etapów. Pierwszy polegał na przeanalizowaniu zawartych w traktacie Moszyńskiego zasad kształtowania układów drogowych i ich poszczególnych elementów. W drugim etapie przeprowadzono kwerendę archiwalną dotyczącą Łazienek Królewskich, w wyniku której pozyskano z zasobu Biblioteki Narodowej w Warszawie kopię mapy Łazienek Królewskich z 1819 roku autorstwa Z. Vogla oraz kopie akwarel tego samego autora (z cyfrowych zasobów Muzeum Narodowego w Warszawie). Materiały archiwalne przeanalizowano, stwierdzając, w jakim stopniu sugerowane przez A.F. Moszyńskiego rozwiązania zostały zastosowane w Łazienkach Królewskich. Następnie zweryfikowano w terenie, które z historycznych form zachowały się do dziś. Badania zakończono wnioskami dotyczącymi form układów drogowych, typowych dla ogrodów epoki stanisławowskiej oraz ich trwałości w czasie.

WYNIKI I DYSKUSJA

Zalecenia teoretyczne

W traktacie „Rozprawa o ogrodnictwie angielskim” stanowiącym punkt wyjścia przy podejmowaniu wielu decyzji projektowych w Łazienkach Królewskich, zwłaszcza na początkowych etapach ich rozwoju (Morawińska, 1977), A.F. Moszyński omawia zarówno elementy typowe dla ogrodów regularnych, jak i przejściowych oraz swobodnych.

Wśród elementów właściwych dla ogrodów regularnych wymienia „gwiazdy” (skrzyżowania kilku prostych dróg, przypominające gwiazdę) i „gęsie stopki” (układ trzech promieniście rozchodzących się prostych dróg). Nie charakteryzuje ich jednak bliżej.

Dużo więcej uwagi poświęca natomiast formom dróg i placów, właściwych dla ogrodów dziś określanych jako przejściowe (Ciołek, 1954; Majdecki, 1981; Bogdanowski, 2000). Wśród elementów właściwych dla tego typu założeń wylicza wielorzędowe aleje dojazdowe, zawierające w sobie trzy pasma nawierzchni: środkową „Grande Allée” i dwie boczne „Contre Allées”, dziedzińce z podziałem na wstępny i honorowy, wąskie, wijące się ścieżki, zarówno pokryte darnią, jak i wysypywane piaskiem, „przedepy”, które szczególnie cenil, aleje zakończone widokiem i ukrytą fosą – „a-ha”, nieregularne place na skrzyżowaniach dróg i nieregularne w kształcie gabinety ogrodowe. Omawia również typy obsadzeń towarzyszących drogom.

Szczegółową charakterystykę dróg, placów, a także sposobów ich obsadzenia zalecanych przez A.F. Moszyńskiego zawarto w tabeli 1.

Osiemnastowieczna realizacja

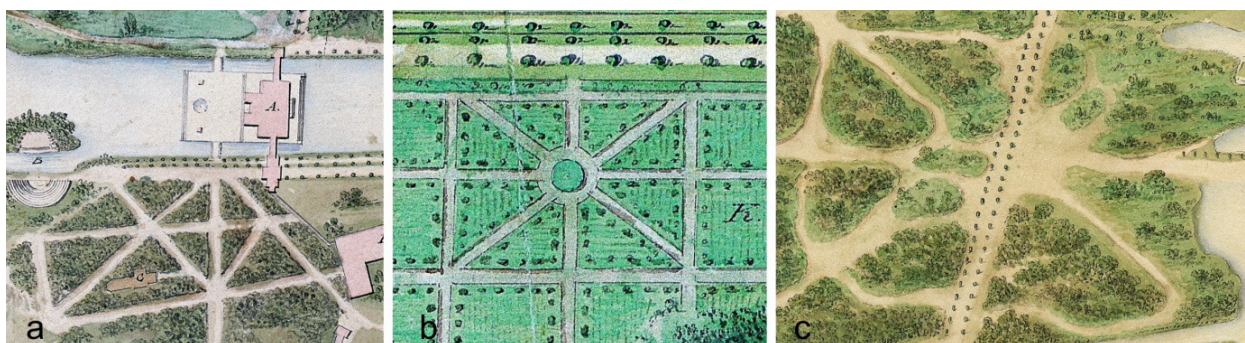
Większość z zalecanych przez A.F. Moszyńskiego elementów układu drogowego została w Łazienkach zrealizowana, co dokumentuje plan tego obiektu z 1819 roku oraz jego przedstawienia ikonograficzne. Wśród elementów regularnych można wskazać „gwiazdy” (rys. 1a i 1b), których przykładem były drogi w boskietach po wschodniej stronie łazienkowskiego stawu (adaptowane ze wcześniejszych faz istnienia tego ogrodu) oraz drogi w ogrodach użytkowych przekształconych w początkach XIX wieku w ogród botaniczny. Niektóre z funkcjonujących wcześniej skrzyżowań w formie „gwiazd” zostały

Tabela 1. Historyczne elementy układu drogowego
Table 1. Historic road system components

Element układu drogowego Road system component	Forma przestrzenna i rodzaj nawierzchni Form and type of surface	Rodzaj obsadzenia Type of planting
Elementy właściwe dla ogrodów regularnych – „krajobrazów stworzonych przez sztukę” rekomendowane przez A.F. Moszyńskiego Elements specific for regular gardens – “landscapes created by art” recommended by A.F. Moszyński		
„Gwiazdy”	Skrzyżowania prostych dróg w formie gwiazdy – wymieniony, bez charakterystyki.	Brak informacji.
“Stars”	Crossroads in the form of a star – only mentioned, without characteristics.	No information.
„Gęsie stopy” / „patte d’oie”	Układ trzech promieniście rozchodzących się prostych dróg – element właściwy dla ogrodów barokowych, jedynie wymieniony, bez charakterystyki.	Brak informacji.
“Goos feet” / “patte d’oie”	The arrangement of three radial straight paths – an element specific to Baroque gardens, only mentioned, without characteristics.	No information.
Dojazd do pałacu	Elementy właściwe dla ogrodów swobodnych i o przejściowym charakterze, rekomendowane przez A.F. Moszyńskiego Elements suitable for landscape and transitional gardens, recommended by A.F. Moszyński Zalecana forma dojazdu: aleja lub szeroka droga przez las. Anglicy zalecali, aby aleja dojazdowa była kręta, on sam opowiadał się za prostą, co uzasadnia potrzebą uporządkowania przestrzeni przed pałacem. Środkowa część drogi dojazdowej do pałacu – „Grande Allée” powinna mieć co najmniej 60 stóp szerokości (~18 m). Powinny jej towarzyszyć dwie równoległe aleje boczne „Contre Allées” o szerokości 24 stóp każda (~7 m).	„Grande Allée” powinna być obsadzona przynajmniej czterema rzędami drzew, o wysokich, prostych pniach. Ich korony powinny być formowane tak, aby utworzyły nad drogą rodzaj sklepienia. „Contre Allées” powinny być również obsadzone rzędowo, a korony drzew równo przycięte. Preferowane gatunki: wiąz i lipa.
Main way to the palace	Recommended form of access: an alley or a wide road through the forest. The English recommended that the access avenue should be winding, he himself advocated a simple one, which justifies the need to accentuate the space in front of the palace. The central part of the access road to the palace – “Grande Allée” should be at least 60 feet wide (~18 m). It should be accompanied by two parallel side alleys of the “Contre Allées”, each 24 feet wide (~7 m).	“Grande Allée” should be planted with at least four rows of trees, with high, straight trunks. Their crowns should be formed so that they form a kind of vault above the road. “Contre Allées should also be planted in rows and the crowns should be evenly trimmed. Preferred species: elm and lime tree.
Dziedzińce	Pałac powinny poprzedzać dwa dziedzińce: wstępny – „Avant-Cour” i honorowy „La Cour du Chateau”, rozdzielone niskim ogrodzeniem. Według autora Anglicy zalecali, aby dziedzińiec był nieregularny, on sam był jednak za jego regularnym, symetrycznym ukształtowaniem.	Dziedzińiec wstępny powinien być obwiedziony dwoma rzędami drzew. Szerokość obsadzenia – 24 stopy (~7 m). Wzdłuż granicy „Avant-Cour” należy wprowadzić szpaler grabowy o wysokości 10 stóp (~3 m). Na dziedzińcu honorowym nie powinno być ani drzew, ani trawników.
Courts	The palace should be preceded by two courtyards: the first one – “Avant-Cour” and the second “La Cour du Chateau”, separated by a low fence. According to the author, the English recommended that the courtyard should be irregular, but he himself was in favor of its regular, symmetrical shape.	The entrance courtyard should be surrounded by two rows of trees. The planting width is 24 feet. A 10 foot hornbeam line should be introduced along the “Avant-Cour” border. “La Cour du Chateau” should have no trees or lawns.

Tabela 1 (cd.) – **Table 1** (cont.)

Element układu drogowego Road system component	Forma przestrzenna i rodzaj nawierzchni Form and type of surface	Rodzaj obsadzenia Type of planting
Kręte drogi i ścieżki ogrodowe	Drogi, a zwłaszcza ścieżki powinny być wąskie (A.F. Moszyński nie podaje wymiarów) i kręte, tak aby z ich początku nie był widoczny koniec. Nie mogą być jednak zbyt kręte, często się krzyżować i tworzyć pętle, gdyż to upodobił je do labiryntu, co nie było zalecane. Ścieżki i drogi prowadzące w kierunku pałacu powinny być wysypane piaskiem, ścieżki wewnątrz ogrodu powinny być pokryte trawą (koszoną co tydzień). Ten drugi typ ścieżek bardziej odpowiada A.F. Moszyńskiemu, który zaleca też ścieżki – „prздеpty”, uznając je za najbardziej naturalne.	Nieregularne obsadzenie dróg parkowych drzewami różniącymi się skalą, kolorem ulistnienia i pokrojem. Drzewa nie powinny być sadzone rządowo lecz nieregularnie w różnych odległościach od drogi. Ścieżki o nawierzchni trawiastej powinny być punktowo obsadzone paprociami. Nad wybranyimi drogami – urządzenie „korytarza uformowanego z drzew”. Gałęzie tworzących go drzew miały być cięte w formie wachlarza.
Curved roads and garden paths	Roads, especially paths should be narrow (A.F. Moszyński did not give dimensions) and winding, so that the end is not visible from the beginning. However, they must not be too winding, often crossing and creating loops, as this will make them look like a maze, which was not recommended. The paths and roads leading to the palace should be covered with sand, the paths inside the garden should be covered with grass (mowed every week). The latter type of paths was more suitable for A.F. Moszyński, who also recommended paths trampled spontaneously by people, considering them the most natural.	Irregular planting of park roads trees differing in scale, color of foliage, shape. Trees should not be planted in rows but irregularly, at different distances from the road. Grassy paths should be spotted with ferns. Over selected roads – the arrangement of a „tree-formed corridor”. The branches of the trees forming it were to be cut in form of a fan.
Aleja zakończona widokiem i „a-ha”	Szczególną formą drogi parkowej była aleja zakończona widokiem zewnętrznym. Wobec funkcjonującej jeszcze wówczas praktyki grodzienia parków doprowadzano taką aleję do jego granicy i kończono ukrytą fosą czyli tzw. a-ha lub ażurową bramą, przez którą widać było otaczający krajobraz.	Brak charakterystyki obsadzenia alejowego.
Avenue ended with a view and “a-ha”	A special form of the park road was an avenue ending with an external view. In the face of the practice of fencing the parks, which was still functioning at that time, such an alley was led to its border and ended with a hidden moat, or so-called a-ha, or an openwork gate through which the surrounding landscape was visible.	Lack of avenue planting characteristics.
Nieregularne place na skrzyżowaniach dróg	Skrzyżowania dróg i ścieżek powinny mieć formę niewielkich, nieregularnych placów, które autor nazywa polankami. Większe skrzyżowania mógł ozdobić pawilon ogrodowy.	Place na skrzyżowaniach zalecał ozdobić 1–2 drzewami.
Irregular squares at road junctions	The crossroads of roads and paths should be given the form of small, irregular squares, which author called glades. Larger intersections could be decorated with a garden pavilion.	He recommended to decorate the squares at intersections with 1–2 trees.
Gabinety	Ścieżki mogły się miejscami rozszerzać, tworząc nieregularne wnętrza – „gabinety”. „Gabinety” mogły też być urządzone obok ścieżki i być powiązane z nią komunikacyjnie.	Brak charakterystyki obsadzenia gabinetów, prawdopodobnie nie różniło się ono do obsadzenia ścieżek i dróg parkowych.
Cabinets	The paths could expand at times, creating irregular interiors – “cabinets”. The “cabinets” could also be arranged next to the path and be connected to it.	No characteristics of the planting accompanying the cabinets. It probably did not differ from that of the paths and park roads.

Rys. 1. Skrzyżowania dróg w formie „gwiazd”: a – w sąsiedztwie pałacu Na Wodzie, b – w dawnych ogrodach użytkowych (późniejszym ogrodzie botanicznym), c – transformacja układu „gwiazdy” w formę swobodną w rejonie skrzyżowania alei Chińskiej z obecną ulicą Agrykola (Z. Vogel. Plan Łazienek Królewskich z 1819 r. Biblioteka Narodowa w Warszawie)

Fig. 1. Crossroads in the form of “stars”: a – in the vicinity of the Palace on the Water, b – in former kitchen gardens (later a botanical garden), c – transformation of the “star” system into a free form in the area of the crossroads of Chinese Avenue with the current Agrykola Street (Z. Vogel, Plan of Łazienki Królewskie, 1819, National Library in Warsaw)

w końcu XVIII wieku celowo zniekształcone, aby nadać im bardziej naturalny charakter. Przykładem takiej transformacji było skrzyżowanie obecnej ulicy Agrykola i alei Chińskiej (rys. 1c).

Dojazd do Zamku Ujazdowskiego i Łazienek Królewskich, powiązany z tworzoną w latach 60. i 70. XVIII wieku wielkoprzestrzenną kompozycją Osi Stanisławowskiej, przybrał w formę nawiązującą do „placu gwiazdowego” i układu rozbudowanej „gęszej stopki” (rys. 2). Tworzące go drogi zostały zrealizowane w formie monumentalnych, wielorzędowych alei. W ich

strukturze można wyróżnić centralnie położone „Grande Allées” i biegnące wzdłuż nich „Contre Allées”.

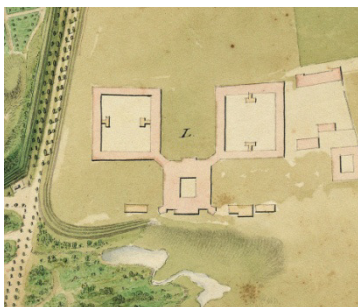
Na terenie Łazienek Królewskich nigdy nie wybudowano monumentalnego pałacu, zatem postulat A.F. Moszyńskiego, dotyczącego urządzenia obszernej dwudzielnych dziedzińców. Podjęto natomiast prace przy dziedzińcu Zamku Ujazdowskiego, którego oficyny miały utworzyć przestrzeń nawiązującą do idei barokowego dziedzińca honorowego (rys. 3). Rezygnacja Poniatowskiego w początkach lat 70. XVIII wieku z adaptacji Zamku Ujazdowskiego

Rys. 2. Fragment drogi dojazdowej do Łazienek Królewskich (obecne Aleje Ujazdowskie) z wyraźnym układem środkowej „Grande Allée” i biegnących wzdłuż niej „Contre Allées” (Z. Vogel, Plan Łazienek Królewskich z 1819 r. Biblioteka Narodowa w Warszawie)

Fig. 2. A fragment of the access road to the Royal Łazienki Park (currently Ujazdowskie Avenue) with a clear layout of the central “Grande Allée” and the “Contre Allées” running along it (Z. Vogel, Plan of Łazienki Królewskie, 1819, National Library in Warsaw)

Rys. 3. Dziedziniec honorowy przed Zamkiem Ujazdowskim (Z. Vogel, Plan Łazienek Królewskich z 1819 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie)

Fig. 3. An honorary courtyard in front of the Ujazdowski Castle (Z. Vogel, Plan of Łazienki Królewskie, 1819, National Library in Warsaw)

na królewską rezydencję i zmiana jego funkcji na koszarę spowodowały zarzucenie pierwotnych planów.

W granicach Łazienek Królewskich wykonano, zgodnie z zaleceniami A.F. Moszyńskiego, wiele swobodnie prowadzonych ścieżek i dróg o nieregularnych krawędziach. Widoczne są one zwłaszcza w części centralnej założenia oraz nad stawem (rys. 1c i rys. 4). Ich skrzyżowania miały charakter nieformalnych placów, wzbogaconych kępami zieleni. Prawdopodobnie były one wysypywane piaskiem. Świadczy o tym ich beżowa kolorystyka na planie Z. Vogla, kontrastowa względem otaczającej zieleni. Niektóre z dróg mogły mieć, jak proponował A.F. Moszyński, nawierzchnię wykonaną z darni. Na planie Z. Vogla są one zamalowane na zielono, np. jedno z pasm Promenady Królewskiej (rys. 5).

Oprócz ścieżek i dróg o swobodnym przebiegu były też w Łazienkach drogi prowadzone wzdłuż

linii prostej. Taką drogą była Promenada Królewska łącząca pałac Na Wodzie z rejonem Białego Domku (rys. 5), promenada wzdłuż wschodniego brzegu stawu czy też droga prowadząca w dół Skarpy Warszawskiej – obecna ulica Agrykola. Drogi takie bardzo odpowiadały królowi, znanemu z obrony linii prostej w kompozycjach ogrodowych.

Na terenie parku zidentyfikowano tylko jedno miejsce, które by można nazwać, zgodnie z definicją Moszyńskiego, gabinetem. Był to plac o nieregularnej formie, połączony ze swobodnie poprowadzoną ścieżką, częściowo otoczony zadrzewieniem, częściowo ziemnymi umocnieniami okopów Lubomirskiego, które mogły pełnić na tym odcinku również funkcje ogrodowego „a-ha” (rys. 6). Miejsce to stanowiło jednocześnie punkt widokowy otwierający widok na położone dalej na południe rezydencje i obiekty sakralne:

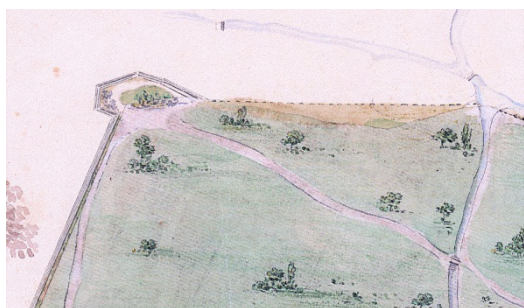

Rys. 4. Swobodnie wijąca się droga nad brzegiem stawu (Z. Vogel, Widok Pałacu w Łazienkach od strony południowej, po 1796 r., Muzeum Narodowe w Warszawie)

Fig. 4. A winding road on the shore of a pond (Z. Vogel, View of the Łazienki Palace from the south, after 1796, National Museum in Warsaw)

Rys. 5. Promenada Królewska (Z. Vogel, Plan Łazienek Królewskich z 1819 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie)
Fig. 5. The Royal Promenade (Z. Vogel, Plan of Łazienki Królewskie, 1819, National Library in Warsaw)

Rys. 6. Punkt widokowy powiązany z jedną ze ścieżek (Z. Vogel, Plan Łazienek Królewskich z 1819 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie)
Fig. 6. View point connected with one of the paths (Z. Vogel, Plan of Łazienki Królewskie, 1819, National Library in Warsaw)

Belweder, Mokotów, Królikarnię, Wilanów, klasztor bernardynów na Czerniakowie i kościół Św. Katarzyny na Służewie.

Trwałość w czasie

Obecny stan zachowania elementów osiemnastowiecznego układu drogowego Łazienek Królewskich jest zróżnicowany. Niektóre z nich przetrwały, inne uczytelniono po latach w trakcie podejmowanych wielokrotnie na terenie tego obiektu działań konserwatorskich.

Stosunkowo najlepiej utrwalone zostały w krajobrazie Łazienek Królewskich elementy regularne: gwiaździste układy dróg w boskietach na wschód od pałacu Na Wodzie, element „gęszej stopki” (fragment dawnego „placu gwiaździstego” przy ulicy Agrykola),

wielorzędowa aleja dojazdowa do Łazienek z elementami „Grande Allées” i „Contre Allées” w postaci dzisiejszych Alei Ujazdowskich, wiele prostych dróg i promenad na terenie ogrodu, jak na przykład Promenada Królewska, promenada nad stawem pomiędzy pałacem Na Wodzie a Ermitażem, ulica Agrykola – kiedyś wewnętrzna droga Łazienek Królewskich, dziś poza ich ogrodzeniem.

Nie zachował się natomiast układ dziedzińca i monumentalnego dojazdu do Zamku Ujazdowskiego stanowiący historycznie element Osi Stanisławowskiej.

Obecnie nie występują na terenie Łazienek Królewskich elementy układu drogowego charakterystyczne dla polskich ogrodów przejściowych, takie jak wąskie, wijące się ścieżki o nieregularnych krawędziach i nawierzchni wysypanej piaskiem lub pokrytej darnią, aleje zakończone „a-ha” otwierające widoki na okolicę, czy nieregularne place na skrzyżowaniach dróg, obsadzone drzewami. Sytuacja ta wynika zarówno z pewnej efemeryczności niektórych z powyższych rozwiązań, jak i ze zmiany funkcji badanego obiektu – z podmiejskiej rezydencji królewskiej na masowo odwiedzany przez mieszkańców i turystów park miejski, a także ze zmian w krajobrazie otaczającym, który na przełomie wieków XVIII i XIX odznaczał się jeszcze wieloma cechami krajobrazu wiejskiego, a obecnie jest krajobrazem typowo miejskim, co wyklucza możliwość przywrócenia dalekich otwartych widokowych. Szczegóły dotyczące stanu zachowania poszczególnych elementów układu drogowego Łazienek Królewskich i Zamku Ujazdowskiego z przełomu wieków XVIII i XIX zamieszczono w tabeli 2.

Tabela 2. Stan zachowania historycznych elementów układu drogowego
Table 2. Existing state of historic road system components

Historyczny element układu drogowego Historical element of the road system	Współczesna forma przestrzenna i rodzaj nawierzchni Contemporary form of road and type of surface	Współczesny rodzaj obsadzenia Contemporary type of accompanying planting	Fotografia Photo
„Gwiaździdy”	<p>Elementy właściwe dla ogrodów regularnych – „krajobrazów stworzonych przez sztukę”, wymienione przez A.F. Moszyńskiego Elements specific to regular gardens – “landscapes created by art”, listed by A.F. Moszynski</p> <p>Boskiety na południe od pałacu Na Wodzie to jedyne miejsce, gdzie nadal występują drogi ukształtowane w formie barokowych „gwiaździd”. Nawierzchnia dróg typu Tegra imitująca nawierzchnię żwirową oraz częściowo nawierzchnia z kostki granitowej. Zachowały się również zdeformowane fragmenty „gwiaździd” w sąsiedztwie Ermitażu oraz na skrzyżowaniu obecnej ul. Agrykola z aleją Chińską.</p>	<p>Geometryczna forma boskietów z drogami w formie „gwiaździd” została podkreślona niskimi, strzyżonymi żywopłotami grabowymi, wydzielającymi obsadzone drzewami kwiatery boskietów.</p>	
„Stars”	<p>The Bosquets south of the Palace on the Water is the only place where there are still roads shaped in the form of Baroque “stars”. The surface of the roads is of the Tegra type, imitating gravel and partially granite paving. Deformed fragments of “stars” have also been preserved in Royal Łazienki Park – in the vicinity of the Hermitage and at the junction of the current Agrykola Street with the Chinese Avenue.</p>	<p>The geometric form of bosquets with roads in the form of “stars” was emphasized by low, trimmed hornbeam hedges, framing the quarters planted with trees.</p>	<p>Boskiety z motywem „gwiaździd” Bosquets with a “star” pattern</p>
„Gęste stopki” / „patte d’oie”	<p>W granicach Łazienek Królewskich znajduje się jeden wyraźny układ „gęstej stopki” biorący początek w rejonie ulicy Agrykola, z centralnie położoną aleją Chińską. Jest to pozostałość dawnego, późnobarokowego układu „gwiaździd”. Drogi go tworzące mają nawierzchnię typu Tegra imitującą nawierzchnię żwirową.</p>	<p>Układowi „gęstej stopki” towarzyszą nieregularne nasadzenia drzew, głównie lip drobnolistnych, kasztanowców białych, klonów zwyczajnych i grabów pospolitych.</p>	
„Goose foot” / “patte d’oie”	<p>Within the boundaries of the Royal Łazienki Park there is one clear “goose foot” layout, starting in the area of Agrykola Street, with central Chinese Avenue. It is a remnant of an old, late Baroque arrangement of the “star”. The roads forming it have a Tegra-like surface imitating gravel.</p>	<p>The “goose foot” arrangement is accompanied by irregular planting of trees, mainly lime trees, white chestnut trees, common maples and common hornbeams.</p>	<p>„Patte d’oie” w północnej części Łazienek Królewskich “Patte d’oie” in the northern part of the Łazienki Królewskie</p>

Historyczny element układu drogowego Historical element of the road system	Współczesna forma przestrzenna i rodzaj nawierzchni Contemporary form of road and type of surface	Współczesny rodzaj obsadzenia Contemporary type of accompanying planting	Fotografia Photo
Dojazd wielorzędową aleją do pałacu / zamku	<p>Elementy właściwe dla ogrodów swobodnych i o przejściowym charakterze, wymienione przez A.F. Moszyńskiego</p> <p>Elements specific to landscape and transitional gardens, listed by A.F. Moszyński</p> <p>Aleje Ujazdowskie zachowały układ „Grande Allée” i „Contre Allées”, przy czym jedna z „Contre Allées” została zamieniona w parkingi. Ulica Agrykola również zachowała podział na „Grande Allée” i „Contre Allées”. Nawierzchnia pasa jezdni Alei Ujazdowskich jest asfaltowa, chodniki wykonane są z betonowych, szarych płyt chodnikowych, a parkingi z czerwonej, prostokątnej kostki betonowej. Nawierzchnia ulicy Agrykola jest asfaltowa (część centralna) i z płyt chodnikowych (pasma boczne).</p>	<p>Aleje Ujazdowskie obsadzone są czterema rzędami lip (miejscami pięciorami), rozmieszczonymi zgodnie z zaleceniami A.F. Moszyńskiego i planem Z. Vogla. Przy ulicy Agrykola brak wyraźnych, rzędowych nasadzeń drzew.</p>	
Access via a multi-row avenue to the palace / castle	<p>Ujazdowskie Avenues have preserved the “Grande Allée” and “Contre Allées” layout, with one of the “Contre Allées” being turned into car park. Agrykola Street also retains the division into “Grande Allée” and “Contre Allées”. The surface of the Ujazdowskie Avenues roadway is asphalt, the pavements are made of grey concrete paving slabs, and the car parks are made of red, rectangular concrete blocks. The surface of Agrykola Street is asphalted (central part) and made of paving slabs (side strips).</p>	<p>Ujazdowskie Avenues are planted with four rows of lime trees (five in some places), arranged according to the recommendations of A.F. Moszyński and Z. Vogel plan. There are no clear rows of trees planted along Agrykola street.</p>	<p>Aleje Ujazdowskie Ujazdowskie Avenues</p>
Dziedzińce	<p>W XVIII wieku przed Zamkiem Ujazdowskim był urządzony dziedziniec. Ramowały go dwie oficyny, obecnie nieistniejące, co powoduje, że przestrzeń dziedzińca jest mało czytelna. Nawierzchnia: kostka kamienna rzędowa oraz kostka betonowa.</p>	<p>Przypadkowe nasadzenia na obrzeżach dziedzińca i pojedyncze na jego terenie nie podkreślają historycznego układu dziedzińca.</p>	
Courtyards	<p>In the XVIII century the courtyard was arranged in front of the Ujazdowski Castle. It was framed by two outbuildings, now non-existent, which makes the space of the courtyard unreadable. The surface: stone and concrete paving.</p>	<p>Random plantings on the outskirts of the courtyard and single plantings in the courtyard do not highlight the historical layout of it.</p>	<p>Dziedziniec przed Zamkiem Ujazdowskim The Ujazdowski Castle courtyard area</p>

Tabela 2 (cd.) – **Table 2** (cont.)

Historyczny element układu drogowego Historical element of the road system	Współczesna forma przestrzenna i rodzaj nawierzchni Contemporary form of road and type of surface	Współczesny rodzaj obsadzenia Contemporary type of accompanying planting	Fotografia Photo
Proste drogi parkowe	Proste drogi parkowe zachowały się między pałacem Na Wodzie a Białym Domkiem (Promenada Królewska), nad brzegiem stawu pomiędzy pałacem Na Wodzie a Ermitażem oraz ulica Agrykola – kiedyś jedna z wewnętrznych dróg ogrodu, obecnie jest poza jego ogrodzeniem. Nawierzchnia tych dróg: typu Tegra na Promenadzie Królewskiej i na drogach wzdłuż stawu oraz asfalt i betonowe płyty chodnikowe na ulicy Agrykoli.	Obecne obsadzenie: alejowe wzdłuż stawu (dziewiętnastowieczne z kasztanowca białego), niekompletne, rzędowe wzdłuż Promenady Królewskiej (głównie lipy i kasztanowce białe) z pasem żywopłotu grabowego. Wzdłuż Agrykoli brak regularnych obsadzeń.	 <p>Promenada Królewska Royal Promenade</p>
Straight park roads	Straight park roads, suitable for regular gardens, were not recommended by A.F. Moszyński, although they were used in Łazienki Park. They were preserved between the Palace on Water and the White House (Royal Promenade), on the shore of a pond – between the Palace on Water and the Hermitage, and Agrykola Street – once one of the internal roads of the garden, now outside its fence. The surface of these roads: Tegra type on the Royal Promenade and on the roads along the pond, and asphalt and concrete pavement slabs on Agrykola Street.	The current planting along straight park roads is: in-line along the pond (nineteenth century, made of white chestnut), incomplete, in-line along the Royal Promenade (mainly lime trees and white chestnut trees) with a hornbeam hedge band. There is no regular planting along the Agrykola Street.	 <p>Promenada nad stawem Promenade along the pond</p> <p>Ulica Agrykola Agrykola Street</p>
Kręte, wąskie ścieżki	Brak	Brak	–
Narrow winding paths	None	None	–
Aleja zakończona „a-ha”	Brak	Brak	–
Avenue ended with an “a-ha”	None	None	–
Nieregularne place na skrzyżowaniach dróg	Brak	Brak	–
Irregular crossroads	None	None	–

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania potwierdziły tezę wielu badaczy (Ciołek, 1954; Majdecki, 1981; Kwiatkowski, 2000), że Łazienki Królewskie, przy całym swoim nowatorstwie, były obiektem przejściowym pomiędzy regularnymi założeniami baroku a krajobrazowym parkiem angielskim. Udowodniono też, że układ drogowy, jako jeden z kluczowych elementów założenia ogrodowego, stanowi ważny wyznacznik jego przynależności stylowej. Poniżej przedstawiono wnioski szczegółowe, podsumowujące przeprowadzone badania:

1. Badania potwierdziły tezę A. Morawińskiej (1977) o wpływie traktatu A.F. Moszyńskiego na decyzje projektowe, podejmowane przy zakładaniu Łazienek Królewskich. Wiele zalecanych przez A.F. Moszyńskiego rozwiązań zostało w Łazienkach wdrożonych (choć nie wszystkie).
2. Wśród zrealizowanych w stanisławowskich Łazienkach elementów regularnych znalazły się: skrzyżowania w formie „gwiazd” i „gwiazdziste place”, wielorzędowe aleje z zachowanym układem „Grande Allées” i „Contre Allées” oraz promenady.
3. Spośród elementów właściwych dla wczesnych ogrodów krajobrazowych na terenie stanisławowskich Łazienek pojawiły się: kręte ścieżki o nieregularnych krawędziach oraz swobodnie kształtowane skrzyżowania, obsadzone drzewami. Zrealizowano również punkt widokowy na zakończeniu jednej ze ścieżek.
4. Trwałość elementów osiemnastowiecznego układu drogowego Łazienek okazała się zróżnicowana. Bardziej trwałe i prawdopodobnie bardziej atrakcyjne do odtwarzania dla kolejnych pokoleń konserwatorów okazały się elementy regularne: „gwiazdziste place” w sąsiedztwie pałacu Na Wodzie i przy ulicy Agrykola, Promenada Królewska, promenada nad stawem, aleja Chińska. Elementy typowe dla wczesnych ogrodów krajobrazowych w postaci krętych ścieżek o nieregularnych krawędziach i swobodnie kształtowanych skrzyżowaniach oraz wąskie ścieżki o trawiastej nawierzchni nie występują we współczesnej strukturze Łazienek Królewskich.
5. Obecny skład gatunkowy i charakter obsadzeń dróg tylko w niewielkim stopniu odpowiada zaleceniom A.F. Moszyńskiego. Proponowane przez niego lipy rosną jedynie wzdłuż Alei Ujazdowskich. Wzdłuż Promenady Królewskiej, która w czasach stanisławowskich nie miała charakteru alei (była ramowana kilkusetmetrowymi pergolami), rosną obecnie głównie kasztanowce podobnie jak wzdłuż promenady nad stawem, co jest wynikiem dziewiętnastowiecznych przekształceń Łazienek Królewskich.
6. Wiele historycznych dróg parkowych znalazło się, na skutek zmian granic obiektu, poza obecnymi granicami Łazienek Królewskich, np. ul. Agrykola.
7. Częściowo zmieniła się forma dojazdu do Łazienek Królewskich. Zasadnicze elementy dawnej reprezentacyjnej alei dojazdowej (dzisiejszych Alej Ujazdowskich) w postaci „Grande Allées” i „Contre Allées” straciły miejscami swą czytelność, a w ramach jednej z historycznych „Contre Allées” urządzono parkingi.
8. Zmienił się kontekst krajobrazowy Łazienek Królewskich – sielankowy krajobraz wiejski zastąpiło miasto oraz wewnętrzna struktura roślinności parkowej – gęste zadrzewienie zatarło wiele widoków. Współcześnie nie istnieje zatem możliwość, aby drogi parkowe naprowadzały spacerujących na widoki zewnętrzne.
Parki zabytkowe, a takim są Łazienki Królewskie, są cyklicznie poddawane działaniom konserwatorskim i restauratorskim, zgodnie z postanowieniami Karty Florenckiej (Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA – ICOMOS, 1981). Warto przy okazji kolejnych prac tego typu zastanowić się nad możliwością przywrócenia w wybranych, niekolizyjnych miejscach niektórych rozwiązań z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego, w imię wzmocnienia tożsamości tego cennego parku.

PIŚMIENNICTWO

- Barlow Rogers, E. (2001). *Landscape Design. A cultural and Architectural History*. New York: Harry N. Abrams.
- Bogdanowski, J. (2000). *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewitalizacji*. Warszawa: Arkady.

- Ciołek, G. (1954). *Ogrody polskie*. Warszawa: Budownictwo i Architektura.
- Hunt, J. D. (2002). *The Picturesque Garden in Europe*. London: Thames and Hudson.
- Kopania, I. (2012). *Rzeczy – Ogrody – Wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- Kwiatkowski, M. (2000). *Wielka Księga Łazienek*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Majdecki, L. (1981). *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*. Warszawa: PWN.
- Majdecki, L. (1993). *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*. Warszawa: PWN.
- Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA – ICOMOS. „Karta Florencka” (1981). Florencja.
- Morawińska, A. (1977). *Augusta Fryderyka Moszyńskiego rozprawa o ogrodnictwie angielskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Morawińska, A. (1998). Triumf natury. Parki XVIII wieku. W M. Szafrńska (red.), *Ogród. Forma, symbol, marzenie* (strony 269–314). Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie.
- Mowl, T. (2004). *Gentlemen and Players. Gardens of the English Landscape*. Stroud: Sutton Publishing.
- Zachariasz, A. (1995). Z badań nad ogrodami angielskimi w Polsce. Kompozycja i drzewa w XVIII i XIX-wiecznej literaturze ogrodniczej. W A. Michałowski, A. Mitkowska, A. Sulimierska, A. Kulińska (red.), *Drzewa w krajobrazie historycznym*. Materiały seminarium, Kraków, 4 listopada 1994 r. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.

ROADS IN GARDENS AT THE END OF 18th CENTURY – HISTORICAL THEORY AND CONTEMPORARY PRACTICE ILLUSTRATED WITH AN EXAMPLE OF ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE PARK IN WARSAW

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the characteristic features of road systems, typical for parks at the end of the 18th century, and to establish their state of preservation. This problem was illustrated with the example of the Royal Łazienki Park (Łazienki Królewskie) in Warsaw, considered to be a characteristic and well-known object of its kind. As part of the study, it was possible to identify the theoretical basis for shaping the road system of the Royal Łazienki Park in the 18th century and the structure that was achieved as a result of the works performed at that time, based on archived documents. To assess the degree of its preservation, the historical layout was compared with its contemporary state, as part of field research. The study was concluded with the determination of the structures typical for road systems in parks at the end of the 18th century and their durability over time.

Key words: historical garden, road system, garden conservation, history of gardens